

واکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴- ۱۳۳۳ق) فقیه و قرآن پژوه:
پیشنهادهای پژوهش محور - عبدالحسین طالعی، مهرداد عباسی، سید محمدعلی ایازی
علمی - پژوهشی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۵ «ویژه قرآن و حدیث»، زمستان ۱۳۹۸، ص ۱۵۶-۱۸۳

واکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴- ۱۳۳۳ق) فقیه و قرآن پژوه: پیشنهادهای پژوهش محور

عبدالحسین طالعی*

مهرداد عباسی**

سید محمدعلی ایازی***

چکیده: میرزا ابوالقاسم اردوبادی از عالمان جامع الأطراف در نیمة اوّل قرن چهاردهم است که در اردوباد زاده شد و در تبریز و نجف دانش آموخت. از او در زمینه‌هایی مانند قرآن پژوهی، کلام، فقه و اصول نزدیک به پنجاه کتاب و رساله مفید بر جای مانده که بیشتر این آثار، چاپ و منتشر نشده‌اند.

از کتاب‌های مفصلی مانند «سبیل الرشاد» در فقه استدلالی تا رساله‌های مختصر در فقه و نیز کتاب‌های متنوعی در حريم دفاع از دین مانند شهاب مبین و الشهب الثاقبه، در میان این آثار دیده می‌شود.

این تحقیق از نوع توصیفی بوده و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.
بر اساس این تحقیق ۶۲ درصد از آثار ایشان به زبان عربی، ۳۵ درصد به فارسی و ۳ درصد

*. دانشجوی دکتری رشته‌ی علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
taleie20@gmail.com

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی،
تهران، ایران (نویسنده‌ی مسئول)

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی،
تهران، ایران

به زبان ترکی است. از نظر موضوع، فقه با ۴۱ درصد بیشترین فراوانی و موضوعات قرآن، منطق و متفرقه با فراوانی‌های کمتر از ۱۰ درصد، کمترین عناوین را به خود اختصاص داده‌اند. به لحاظ حجم تنها دو عنوان از آثار اردوبادی به دوره‌های مفصل (بیش از یک جلد) اختصاص می‌یابد و آثار مختصر (کمتر از ۵۰ برگ)، ۴۹ درصد و متوسط (یک مجلد) ۴۶ درصد است.

کلیدواژه‌ها: اردوبادی، ابوالقاسم؛ حوزه نجف؛ قرآن‌پژوهی؛ نسخه‌های خطی؛ دفاع از حریم دین، پیشنهاد پژوهش.

۱. مقدمه

میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴-۱۳۳۳ق) یکی از بزرگان عرصه فقاهت، حدیث، کلام و قرآن‌پژوهی در نیمه اوّل قرن چهاردهم بوده که در نجف می‌زیست. وی علی‌رغم آن‌که نزدیک به پنجاه اثر تألیفی از خود به جای گذاشت و فرزندی دانشور به نام علّامه میرزا محمدعلی اردوبادی (۱۳۱۲-۱۳۸۰ق) پرورش داد اما گمنام مانده و به جز معده‌دی از منابع که آن‌ها نیز از طریق این فرزند دانشمند بر احوال وی مطلع شده‌اند، خبری از این عالم گرانقدر حتی در شماری از کتاب‌های تراجم‌نگاری بر جای نمانده است.

هدف از این مقاله، معرفی مختصر اردوبادی و شناساندن آثار ایشان به همراه توضیحی از محتوا و محل نسخه‌های خطی آن‌هاست.

۲. شرح حال مختصر

نام اردوبادی را گاه، محمد قاسم (شهاب مبین، برگ آخر) و گاه ابوالقاسم (الذریعه ج ۸، ص ۱۰۴، ش ۳۸۴) نوشته‌اند. معلم حبیب آبادی می‌نویسد: ظاهراً نام اصلی او قاسم بوده و برای احترام، گاهی محمد قاسم و گاهی ابوالقاسم می‌گفته‌اند». (مکارم الآثار ج ۶ ص ۲۰۶۱) اردوبادی را منسوب به اُردباد یا اوردباد، که شهری در مرز بین آذربایجان

و قوقاس نزدیک نهر ارس است می‌دانند. (قلمی، الکنی و الالقبا ج ۱ ص ۲۱) اردوبادی به سال ۱۲۷۴ق. در اردوباد متولد شد. در سال ۱۲۹۱ق. برای تحصیل

علم به تبریز (تکمله، ج ۶، ص ۳۲۲) و در سال ۱۲۹۸ق. به نجف رفت. (موسوعه، ج ۱۷، ص ۱۷)

از برخی از اساتید او می‌توان به میرزا محمدحسن شیرازی اشاره کرد که روحیه دفاع از دین در برابر خصم، در ایشان مثال‌زدنی بود. (مهدوی، تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان

در دو قرن اخیر، ج ۱ ص ۳۵۳-۳۵۸) این رویکرد به اردوبادی نیز منتقل شد. در زمرة شاگردان

ایشان نیز می‌توان به فرزند دانشمندش، میرزا محمد علی اردوبادی (۱۳۱۲-

۱۳۸۰ق) محقق معروف حوزه نجف اشاره کرد. در مدت اقامت در نجف، ارتباط

او با تبریز و قفقاز و اردوباد پیوسته ادامه داشت، به گونه‌ای که کتاب الشهاب المبین را در سال ۱۳۱۹ق. در جواب یکی از رساله‌های ضد قرآن نوشته که در

آن منطقه منتشر شده بود. نام این رساله ضدقرآن یا نویسنده آن از سوی اردوبادی معین نشده و در جستجوها نیز به دست نیامده است. از آرای متفاوت اردوبادی در

این کتاب که کار او را از دیگران متفاوت می‌کند نگاه ویژه او به قصه و کارکرد آن در قرآن و استناد به نهج البلاغه به عنوان شاگردی از شاگردان امیرالمؤمنین علی‌الله

اشاره کرد.

اردوبادی علاوه بر فقه و اصول، در زمینه کلام و تبیین عقاید و دفاع از قرآن و

نبوت خاتم الانبیاء تلاش‌هایی کرد، به گونه‌ای که آثار مکتوبش نشان می‌دهد و

برخی از مناظرات خود در دیار آذربایجان با افرادی بابی و مسیحی را گزارش

می‌کند. همچین تسلط او بر زبان عبری و متنون اصلی عهدین - چنانکه از کتاب

الشهاب المبین بر می‌آید - در همین راستا قابل ذکر است. وی صاحب حدود پنجاه

کتاب کوچک و بزرگ به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است که به جز سه مورد،

آن‌هم به صورت چاپ سنگی در زمان حیاتش، هیچ‌کدام به چاپ نرسیده اما نسخ

خطی آن‌ها موجود و در دسترس است. برخی از آثار ایشان نیز در زمینه عقاید و دفاع از نبوّت و قرآن است همانند: کتاب القبسات فی الأصول الخمسة، مناهج اليقين فی الرّد علی النصاری، الشہب الثاقبة فی الرّد علی القول بوحدة الوجود، رجم الشیاطین فی النقد علی تفسیر میرکریم القاضی البادکوی باللغة التركیة، السھام النافذة فی الرّد علی البابیة و نظائر اینها. در زمینه فقه با نوشتن یک دوره کامل فقه استدلالی به زبان عربی و نیز چند رسالهٔ فتوایی توانایی خود را در این حوزه نشان داد.

۴. استادان و مشایخ اجازه

در زمرة استادان ایشان می‌توان از افرادی هم‌چون: شیخ محمد حسن مامقانی، مولی علی نهاؤندی صاحب تشریح الاصول، مولی محمد ایروانی، شیخ محمد حسین کاظمی، فاضل اردکانی، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ محمد حسن آل یاسین کاظمی، مولی حسینقلی همدانی، نام برد. (سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء ج ۱۴ ق ۲ ص ۶۶۰).

نیز در زمرة کسانی که به ایشان اجازه روایت حدیث یا اجتهاد داده‌اند، از افراد زیر می‌توان نام برد: شیخ محمد طه نجف، فاضل شرابیانی، شیخ زین العابدین مازندرانی، شیخ لطف الله مازندرانی، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ محمد حسن مامقانی.

۵. شاگردان و افراد مجاز

با این‌که برای ایشان حوزهٔ درسی چندان گسترده‌ای نقل نشده ولی از این افراد به عنوان کسانی که در خدمت اردو بادی تلمذ کرده‌اند و یا اجازه روایت از وی دریافت کرده‌اند یاد می‌شود.

شاگردان:

- ۱- میرزا محمد علی اردو بادی (۲۱ ربیع‌الاول ۱۳۸۰- ۱- صفر ۱۳۱۲). که تنها فرزند

اردبادی بود. (موسوعه ج ۱ ص ۵۴)، فقه و اصول را از پدرش آموخت. (بحرالعلوم، وفیات

الاعلام ج ۲ ص ۸۰۰ - ۸۰۲)

۲- میرزا مصطفی بن حسن قراداغی تبریزی (۱۲۹۷ تبریز - ۱۳۳۸ نجف). (موسوعه

ج ۲۱ ص ۱۲۳ - ۱۲۸. شرح حالش: بحرالعلوم، وفیات الأعلام ج ۱ ص ۶۰۷)

۳- سید احمد بن مفید حسینی. (تهرانی، طبقات، نقایق البشر، ج ۱ ص ۱۲۳)

۴- میرزا خلیل تبریزی برادر میرزا مصطفی یادشده (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۲۳)

۵- عبدالغفار اردوبادی (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۸)

مجازان:

۱- سید محمد علی بن حسن واعظ تبریزی نجفی (۱۲۹۰-۱۲۹۱ ذیقعده ۱۳۶۴). برای

شرح حال او بنگرید: بحرالعلوم، وفیات الأعلام ج ۲ ص ۷۲۹ - ۷۳۰.

۲- میرزا محمد علی اردوبادی (۱۳۱۲-۱۳۸۰). نقوی می‌نویسد: «الفاضل الأوردبادی

عن أبيه العلامة». نک: نقوی، اقرب المجازات إلى مشايخ الإجازات، ص ۳۱۸.

۳- میرزا جعفر نوجه دهی تبریزی (۱۲۹۰-۱۳۶۴). شرح حال او را بنگرید: موسوعه

ج ۱۵ ص ۱۴ - ۱۵.

۶. اردوبادی در نگاه دانشوران

در میان دانشورانی که مقامات علمی و مکارم اخلاقی اردوبادی را ستوده‌اند

می‌توان به اشخاص زیر اشاره کرد:

۱- علامه امینی (م ۱۳۹۰): «الفقيه الوجيه حجة الإسلام الميرزا محمدقاسم بن محمدتقى

الأوردبادى...». (امینی، المطالب العلیة، ص ۳۱۸ - ۳۲۰)

۲- سید محمد صادق بحرالعلوم (م ۱۳۹۹): «...له مؤلفات عديدة و هو والد صديقنا الشيخ

محمد علی...». (بحرالعلوم، محمد صادق. وفیات الأعلام ج ۱ ص ۵۶۸ - ۵۶۹)

۳- سید احمد اشکوری (معاصر)، ضمن شرح حال فرزند اردوبادی: «كان أبوه ...

- من وجوه العلماء الأفضل الأتقياء، له آثار جليلة و مؤلفات كثيرة ...» (المفصل في تراجم الاعلام، ج ٣ ص ٤٨٣)
- ٤- محمد على اردوبادي (١٣٨٠): «والدى العالمة حجة الاسلام الميرزا ابوالقاسم الاوردبادى قدس سره. وكان رحمه الله من سدنة الدين المنيف، و من لم يأل جهداً في الذبّ عن الشرع الشريف...». (موسوعه ج ١ ص ٢٢٥)
- ٥- ميرزا محمد تهرانی عسکری (١٣٧١-١٢٨١): «الميرزا محمد على ابن العالم العالمة، صاحب التصانیف الفائقة و الأفکار الرائقة، المیرزا أبوالقاسم الأوردبادی قدس الله نفسه و طیب رسمه». (موسوعه ج ١ ص ٢٦٩)
- ٦- سید حسن چهارسوقی اصفهانی (١٢٩٤-١٣٧٣): «العلم الفاضل الفقيه، أبي المفاخر و المكارم، حجة الإسلام و مولى الأنام، الآقا ميرزا أبوالقاسم قدس الله تعالى سره». (موسوعه ج ١ ص ٢٨٥)
- ٧- ميرزا محمد حسن شيرازی (١٣١٢): «العالم بالتحقيق و الفائق بالتدقيق، العالم النحریر و النقاد البصیر، الثقة الأمین...». (به نقل: تكمله ج ٦ ص ٣٢٥)
- ٨- شیخ زین العابدین مازندرانی حائری (١٢٢٤-١٣٠٩): «العالم بالتحقيق و المجتهد بالتدقيق، العالم النحریر و النقاد البصیر، العالم الورع البارع و الأمین بنص الشارع... مجتهد مطلق و مفتی بالصدق، حائز التقليد، نافذ الفتوى و الحكم، الآخذ بفتاویه مأجور...». (موسوعه ج ١٧ ص ٣٢٥، تكمله ج ٦ ص ٣٢٥)
- ٩- ميرزا لطف الله مازندرانی (حدود ١٣١١): «المولى الأجل الأجدد، و الفاضل الكامل الأرشد، المجتهد المطلق، العارف الأسعد، العالم العلامة، و المجتهد الفاضل الفهامة، زيدة العلماء المحققيين، و أسوة الفقهاء المدققين، و زيدة الأجيال الأسطلين، و سدام الفضلاء الكاملين، العالم الروحاني، و الفاضل السبحاني، و الكامل الصمدانی، الورع التقى، و المهدب الصفى، الزکى النقى... بحراً زاخراً و حبراً ماهراً و فقيهاً مجتهداً كاماً و كنزاً كاماً و من العلماء الاعلام و الفقهاء الكرام و الفضلاء الأعلام و المجتهدين العظام و المدققين الفخام، من ذوى الفضل و السداد، و البالغين درجة الإجتهاد على الإطلاق...». (موسوعه ج ١٧ ص ١٥ و ١٦، تكمله، ج ٦ ص ٣٢٥)

۷. سالشمار اردوبادی

جدول زیر، زندگی نامه اردوبادی را در یک نگاه نشان می‌دهد:^۱

جدول شماره ۱- سالشمار زندگی و آثار اردوبادی					
منبع	رویداد	روز	ماه	سال	
	تولد اردوبادی		جمادی	۱۲۷۴	الاولی
تکمله ج ۶ ص ۳۲۲	سفر به تبریز برای طلب علم و تحصیل سطوح			۱۲۹۱	
شهاب مبین، خاتمه کتاب	سفر به اوربداد			۱۲۹۸	
موسوعه ج ۱۷ ص ۱۷	عزیمت به نجف ^۲			۱۲۹۸	
	تألیف کتاب الطهارة از سبیل الرشاد ^۳	۱۱	محرم	۱۳۰۳	
موسوعه ج ۱۷ ص ۱۵ و ۱۶	اجازه اجتهاد مولی لطف الله مازندرانی به او			۱۳۰۷	

۱. تاریخ تألیف کتابها همه از نوشته طباطبایی است.

۲. در این سفر که ده سال طول کشید، مدتی از آن را در کربلا و سامرا و کاظمین گذراند و نزد اساتید این شهرها دانش آموخت.
(احسن الودیه ص ۲۴۲)

۳. تاریخ تألیف کتابها همه از نوشته طباطبایی است.

وَاکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴-۱۳۳۳ق) نوشته و ...

۱۶۳

موسوعه ج ۱۷ ص ۱۷	سفر از نجف به تبریز ^۱			۱۳۰۸
	تولد فرزند اردوبادی (میرزا محمد علی) در تبریز	۲۱	رجب	۱۳۱۲
	نخستین سفر به مشهد			۱۳۱۵
موسوعه ج ۱۷ ص ۱۸	سفر دوم اردوبادی به نجف که تا آخر عمر ادامه یافت	۱۸	جمادی الاولی	۱۳۱۵
	تألیف ملخص الاحکام	۲۷	ربیع الثانی	۱۳۱۹
	تألیف شهاب مبین	۱۵	ذیحجه	۱۳۱۹
	تألیف منهج السداد	۶	صفر	۱۳۲۰
	چاپ چند رساله اردوبادی در تبریز			۱۳۲۱
	تألیف قبسات النار	۱۹	ذیقعده	۱۳۲۲
تکمله ج ۶ ص ۳۲۳، الدرر البهیة ج ۲ ص ۹۶۰	آغاز زعامت او در منطقه آذربایجان و فقفاز ^۲			۱۳۲۲
	تألیف سهام نافذة	۲۲	جمادی الاولی	۱۳۲۵
	تألیف نور الضیاء	۵	شوال	۱۳۲۶
	تألیف النجم الثاقب	۲۲	محرم	۱۳۲۷

۱. این سفر به دلیل وقوع جنگ جهانی و دشواری معاش بر او در نجف بود. (خوبی، مرآۃ الشرق ج ۱ ص ۲۱۹)

۲. پس از رحلت شیخ حسن مامقانی [۱۳۲۳] و مولی محمد شرابیانی [۱۳۲۲].

	تألیف المسائل الاصولية	٢٦	ربيع الاول	١٣٢٧
	تألیف المسائل الشکوہیة	٩	ربيع الاول	١٣٢٩
	حرکت از نجف به سمت مشهد		جمادی الاولی	١٣٣٣
	رحلت در همدان در راه زیارت امام رضاعلیّه ^۱	۵	شعبان	١٣٣٣

۸. آثار اردوبادی به ترتیب الفبا

برای اردوبادی نزدیک به پنجاه کتاب نام برده‌اند که بجز دو مورد، هیچ کدام از آن‌ها چاپ نشده است. خوشبختانه نسخه اصلی آن‌ها در اختیار فرزند دانشور او بوده و او آن نسخه‌ها را به مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علیّه السلام در نجف اشرف هدیه کرده است^۲ و بدین ترتیب این آثار محفوظ مانده است.

از معدودی از این آثار نسخه‌هایی دیگر در کتابخانه‌های دیگر موجود است. در این فهرست، ابتدا با رجوع به کتاب الذریعه که صاحب آن - شیخ آقا بزرگ تهرانی - با محمد علی اردوبادی مصاحب بوده و از این رو اطلاعات دست اوّلی از او گرفته است، استخراج شده است. آن‌گاه با استفاده از فهرست مخطوطات مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علیّه السلام نوشته سید عبدالعزیز طباطبائی (تصویر نسخه دست نویس محقق

۱. در همدان شیخ محمد باقر [احتمالاً بهاری] بر پیکرش نماز گزارده، سپس چند سال بعد او را در نجف دفن کردند. (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۸)

۲. این کتابخانه توسط علامه عبدالحسین امینی تأسیس شده است. لذا در این مقاله برای اختصار، با عنوان کتابخانه امینی از آن یاد می‌شود.

طباطبایی که تا کنون انتشار نیافته است) مشخصات نسخه‌های خطی موجود در این کتابخانه قید شده است.

مراد از فهرست امینی در این بخش، فهرست این کتابخانه است که محقق طباطبایی نوشته و به نسخه عکسی آن ارجاع شده است. باید دانست که اطلاعات مرتبط با بعضی از کتاب‌های اردوبادی که از منابع دیگر به دست آمده ذیل کتاب مربوط افروزده شده است. روشن است که بعضی از این آثار مفصل و گاه در چند مجلد است و بعضی دیگر در حد یک فائدہ یا یک رساله مختصر. امبا بر اساس ضوابط کتابشناسی و نسخه‌شناسی هر کدام از آن‌ها یک عنوان مستقل به شمار می‌آید.

* ارجوحة في المنطق. (ذریعه ج ۱ ص ۴۹۸ رقم ۲۴۵۰)

* اصول الدين. فارسي. (ذریعه ج ۲ ص ۱۸۲ رقم ۶۷۵)

* حاشيه بر جامع عباسی شیخ بهائی. امینی از آن یاد می‌کند. (الغدیر ج ۱۱ ص ۲۶۴)

* الحقيقة و المجاز و علاماتها و علاقاتها. نسخه: امینی، ش ۲۰۴۸/۳، برگ ۱۵۰ تا ۱۹۰. (فهرست امینی ص ۴۳۸)

* الدرة البيضاء في عدة المتعة. نسخه: امینی ش ۱۸۷۹. ۲۴ برگ. (فهرست امینی ص ۴۷۵)
تهرانی نام کتاب را این‌گونه نوشته است: الدرة البيضاء في عدة المتعة المنقطعة المنقضية
مدحها أو المبذولة. (ذریعه ج ۸ ص ۹۳ رقم ۳۴۲)

* رجوم الشياطين و إفناء المارقين. تركی. در نقد تفسیر میر کریم حاجی بادکوبه‌ای.
(ذریعه ج ۱۰ ص ۱۶۴ رقم ۳۰۴)

* رسالة في الاحتکار. نسخه: امینی ش ۲۰۴۸/۱. برگ ۸۸ تا ۸۹. (فهرست امینی ص ۵۳۶)
* سیل الرشاد في الفقه الاستدلالي. چندین مجلد.

سید عبدالعزیز طباطبایی درباره این کتاب می‌نویسد:

«هذا الكتاب المبسوط له عدة مجلدات ضحام في أبواب الفقه من العبادات والمعاملات من الطهارة إلى الميراث بتأليتها التفصيلية. سماه المصنف عند أواخر تأليفه له باسم سبيل الرشاد. نصّ على ذلك في كتاب الإرث منه، الموجود بخطه. قال فيه: «و بعد، فهذا مختصر في الإرث من أجزاء كتاب سبيل الرشاد ...» و حيث أنّ شيخنا [الطهراني] دام ظلّه لم يعثر على اسم له في أوله، ذكره في الذريعة باسم الفقه الإستدلالي [ذريعة ج ١٦ ص ٢٨٢ رقم ١٢٢٠] منتزعاً اسمه له في واقعه، و فاته ذكره في حرف السين. كما أن هناك خطأ من الناسخ في حرف الفاء حيث ذكر أن اسم هذا الكتاب بحر الحقائق وأنه موجود في الحسينية [التستورية في التحف] و هذا خطأ من الناسخ، بل بحر الحقائق اسم للفقه الإستدلالي للشيخ عبد الصمد الممداني».

تفصيل مجلدات كتاب به قرار زیر است: (تمام مجلدات فقط در کتابخانه امینی است)

- * * كتاب الطهارة، تأليف: ۱۱ محرم ۱۳۰۳ برگ. ش ۱۸۷۴.
- . توضیح: وی بجز منهج السداد (رساله فارسی) سه کتاب در این موضوع داشته: ۱. همین کتاب. ۲. مفصل تر از این در دو مجلد ضخیم به نام کتاب الطهارة. ۳. ملخص الاحکام.
- * * كتاب الصلاة. ۳۲۸ برگ. ش ۱۸۷۵.
- * * كتاب الزكاة و الخمس و الصوم و الحج و المزار. جمعاً ۷۶۲ ص. ش ۱۸۷۶.
- * * كتاب الجهاد و الامر بالمعروف و النهى عن المنكر. بخش دوم ناتمام مانده است. ش ۱۸۸۵.
- * * كتاب المتاجر. ۱۱۸ برگ. ش ۱۸۸۰.
- * * كتاب الصيد و الذبحة. ۸۲ برگ. ش ۱۸۸۲.
- * * كتاب المزارعه. ۵ برگ. ناتمام. ضمن ش ۱۸۷۹.
- * * كتاب القضاء و الارث. ۶۵۵ برگ. ش ۱۸۷۸. (فهرست امینی ص ۶۳۷ - ۶۳۹)

* سهام نافذة في الرد على الفرق البالية. تأليف ٢٢ جمادى الاولى ١٣٢٥. نسخه: برگ ١٣٤ تا ٧٠ أ. ش ١٨٧٩. (فهرست امينی ص ٤١٨) تهرانی نیز از آن یاد می کند. (ذریعه ج ١٣ ص ٢٦١ رقم ١٧١٨)

* شرح مبحث الامامية من العقائد النسفية.

(رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بيته ج ٦ ص ٦٥ رقم ١٤٤٨)

* الشهاب المبين. تأليف: ١٥ ذى الحجه ١٣١٩. نسخه: امينی، برگ. ش ١٨٨٧. برگ. (فهرست امينی ص ٤٦٧)

توضیح: الف- تهرانی می گوید که در تبریز چاپ شده است. (ذریعه ج ١٤ ص ٢٢٥ رقم ٢٤٤٧)

ب- نسخه خطی این کتاب در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ١٠٩٦٣ موجود است. (فهرست مرعشی ج ٢٧ ص ٣٧)

ج- مشار آن را در شمار کتابهای چاپی آورده است. (کتابهای چاپی فارسی ج ٣ ص ٣٣٢٨) و شاید با الشهب الثاقبة خلط کرده باشد.

د- عقیقی معرفی مختصری از این کتاب آورده است. (طبقات مفسران شیعه، ص ٨٢٩ رقم ٧٤٩)

* الشهب الثاقبة في رد المارقة القائلين بوحدة الوجود. (ذریعه ج ١٤ ص ٢٥٨ رقم ٢٤٦٩) چاپ: نسخه چاپ تبریز ١٣٢١ق. در مجموعه چاپ سنگی محدث ارمومی موجود است.

* فائدة في طرق روایات الاردویادی و بیان مشایخه و إجازاته... نسخه: در آخر مجلد كتاب الطهارة فقه استدلالي. امينی ش ١٨٧٤. (فهرست امينی ص ٤)

* فائدة في الإرادة. نسخه: امينی، برگ ١٦١ و ١٦٢. ش ١٢ / ٢٠٤٨. (فهرست امينی ص ٦)

* فائدة في الأمر بين الأمرين. نسخه: امينی، برگ ١٦٧-١٦٧ ب. ش ١٣ / ٢٠٤٨. (فهرست امينی ص ٧)

- * فائدة في وضع الأسماء وأقسامها. نسخه: اميني، ش ۲۰۴۸ / ۵ (فهرست اميني ص ۳۳)
 - * قبسات النار في رد الفجّار. در اصول دین و توحید و اثبات صانع و نبوت و امامت و رد طبیعین و دھرین و .. تأليف ۱۹ ذیقعده ۱۳۲۲. نسخه: اميني، ۲۶۲ برگ. ش ۱۸۸۶. (فهرست اميني ص ۷۹)
 - تهراني از آن ياد می کند. (ذريعه ج ۱۷ ص ۳۴ رقم ۱۸۹)
 - میرزا محمد علی نیز نکته‌ای از آن نقل می کند. موسوعه ج ۴ ص ۲۶۴-۲۶۶.
 - نسخه دیگر از آن در کتابخانه مرعشی به شماره شماره ۷۳۲۵ موجود است. (فهرست مرعشی ج ۱۹ ص ۱۱۸)
 - * منظومه فارسي در تعداد معاصرى كبيره، ضميمه كتاب پيش.
 - * كتاب الحج. نسخه: اميني، ۳۳۷ برگ. ش ۱۸۷۷. يك برگ از آخر ناقص است. توضيح: مؤلف سه كتاب در باره حج دارد: ۱. مناسك حج. مختصر فتواي. ۲. كتاب الحج و المزار در موسوعه فقهی سبيل الرشاد. ۳. اين كتاب که مفصل تر از دو كتاب پيشين است. (فهرست اميني ص ۱۲۹)
 - * كتاب الطهارة. نسخه: اميني، جلد اول ۲۸۷ برگ ش ۱۸۷۲. جلد دوم ۲۴۵ برگ. ش ۱۸۷۳. نخستین بخش از يك دوره فقهی گسترده‌تر از سبيل الرشاد که تنها همین بخش نوشته شده است. (فهرست اميني ص ۱۳۴)
 - احتمالاً همین است که تهراني به عنوان «كبير استدلالي» ياد کرده است. (ذريعه ج ۱۵ ص ۱۸۷ رقم ۱۲۵۰) میرزا محمد علی اردوبادي کلامی از كتاب الطهارة نقل می کند.
 - (موسوعه ج ۴ ص ۴۳۵ و ۴۴۰، ج ۲۲ ص ۱۲۶)
 - * المسائل الشكوية. در کلام. تأليف: ۹ ربیع الاول ۱۳۲۹. نسخه: برگ ۴۷ آ تا ۵۸ آ.
 - ش ۲۰۴۸ / ۶. (فهرست اميني ص ۲۶۰)
- تهراني دو بار از اين كتاب ياد کرده: يك بار به نام جوابات المسائل الشكوية. (ذريعه

ج ٥ ص ٢٢٥ رقم ١٠٦٨) در باب امامت و میراث. در پاسخ میرزا فرج الله شکوی. بار دیگر به نام: المسائل الشکویة. (ذریعه ج ٢٠ ص ٣٥٣ رقم ٣٧٧)

توضیح در باره شکوی: بحر العلوم می‌گوید: حاج محمد صادق شکوی به امر میرزا ابوالقاسم مبالغی برای تذهیب منارة حرم سید الشهداء علیهم السلام صرف کرد ولی کار به مسائلی مانند جنگ جهانی و آشوب در قفقاز و سپس وفات اردوبادی برخورد و ناتمام ماند. (الدرر البهیه ج ٢ ص ٩٦٠) آیا این دو شکوی یک نفرند یا نه، روشن نیست و باید بررسی شود.

* المسائل الاصولیة. در اصول فقه. تأليف: ٢٦ ربیع الاول ١٣٢٧. نسخه: امینی، ٢٢٨
برگ. ش ١٨٨٤. (فهرست امینی ص ٢٦٢). نسخه دیگر: مرعشی شماره ٤٧٧/٩ (فهرست مرعشی ج ١٥ ص ٢٧).

* مسأله: هل يشترط في الرجوع على الزوجة المطلقة رجعية علمها بالرجوع أم لا يشترط؟
نسخه: امینی، برگ ١٥٩ تا ١٦٤ ش ١٨٧٩. (فهرست امینی ص ٢٦٩)

* مسأله: في جرح الرؤوس في العزاء الحسيني. نسخه: امینی، ٣ برگ. ش ٢٠٤٨. (فهرست امینی ص ٢٧٤)

* مسأله إذا كانت رقبة الأرض لواحد أو جماعة أو عنوان ... نسخه: امینی، برگ ١٤٥ تا ١٥٨ و ١٦٧ به بعد. ش ١٨٧٩. (فهرست امینی ص ٢٨٥)

* مسأله في إقرار أحد الشركين بحصة الثالث وإنكار الآخر. نسخه: امینی، برگ ٦٢ تا ٦٤ ب. ش ٢٠٤٨/٧. (فهرست امینی ص ٢٨٨)

* مسأله في جواز التعليق في العقد و عدمه. نسخه: امینی، برگ ١٥٣ أ تا ١٦٠. ش ١١/٢٠٤٨. (فهرست امینی ص ٢٨٩)

* مسأله في الوصية بحرمان بعض الورثة و إعطاء البعض الآخر أكثر مما فرض الله. نسخه: امینی، ٨ برگ. ش ٢٠٤٨/٢. (فهرست امینی ص ٢٩٠)

(موسوعه ج ۱۷ ص ۱۶)

امینی ص ۳۷۴

امینی ص ۳۸۲

(ذريعه ج ۲۲ ص ۲۵۴ و ۲۷۰)

رقم ۶۹۲۵ و ۷۰۴۰

توضیح: ظاهرا همین رساله است که فاضل شرابیانی بر آن تعریف نوشته است.

* **مقدمه فی الإِرَادَةِ وَ حَقِيقَتِهَا.** نسخه: امینی، برگ ۲۳ آ.ش ۲۹/۴. ش ۲۰۴۸. (فهرست

* **ملخص الأحكام.** کمی مفصل تر از یک رساله فتوائی. فقط کتاب الطهارة از آن تألیف شده است. تألیف: ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۱۹. نسخه: امینی، ۲۶۹ برگ. ش ۱۸۸۳.

* **مناسک الحج.** رساله فتوای فارسی. تهرانی دو بار نام برد: (ذریعه ج ۲۲ ص ۲۵۴ و

توضیح: شیخ آقا بزرگ گفته که این کتاب در تبریز چاپ شده است. اما این سخن احتمالاً سهو ایشان است و دو کتاب از هم متفاوت نیستند.

* **مناهج اليقين فی ردّ كتاب الهدایة.** جزء اول و کمی از جزء دوم نوشته شده است.

(ذریعه ج ۲۲ ص ۳۵۱ رقم ۷۴۰۰)

توضیح: الهدایة کتابی است که یکی از کشیشهای مسیحی در رد اسلام نوشته بود.

(درباره آن بنگرید: نگاهی به ردیهنویسی بر مسیحیت در حوزه آذربایجان، حسن امینی فر، مصور معتمدی) ضمناً در منابع دیگر نیز یاد شده است. (رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و أهل بيته. ج ۳ ص ۳۵۵ رقم ۸۰۳۸)

* **منهج السداد.** رساله فتوای فارسی. جزء اول تا آخر اعتکاف. تألیف ۶ صفر ۱۳۲۰.

پس از آن ابواب دیگر را افزوده است.

نسخه: مسوده مؤلف. امینی، ۲۶۶ برگ. ش ۱۸۷۰.

مبیضه جزء اول. امینی، ۲۶۶ برگ. ش ۱۸۷۱.

مبیضه جزء دوم. امینی، ۲۴۶ برگ. ش ۱۸۸۱. (فهرست امینی ص ۴۳۵)

چاپی: چاپ سنگی ۱۳۲۱ تبریز که در مجموعه سنگی محدث ارمومی موجود است.

تهرانی گوید: آنچه چاپ شده قسمت عبادات و مناسک است و بقیه اش چاپ نشد. (ذریعه ج ۲۳ ص ۱۹۰ رقم ۸۵۹۲)

توضیح: بر اساس نسخه چاپ سنگی موجود در کتابخانه محدث ارمومی در قم می‌توان گفت این نسخه از کتاب که از اول و آخر افتادگی دارد، ۲۸۶ صفحه دارد شامل ابواب صلوة (ص ۷ تا ۲۳۳)، زکات (ص ۲۳۴ تا ۲۸۰)، صوم (ص ۲۸۱ به بعد).^۱

برای نشان دادن ویژگی‌های این کتاب، چند نکته از آن یاد می‌شود:

- ۱- در این کتاب، واجبات و مستحبات و اخلاقیات و عقاید و فقه استدلالی در هم آمیخته است. (نمونه: ص ۱۲۸).
- ۲- ستونهای اسلام را پنج مورد می‌داند، به ترتیب: معرفت امام معصوم، نماز، زکات، صوم ... (ص ۱۲۶ و ۲۳۴).
- ۳- درایه الحدیث نیز در آن هست، مانند: اشاره به اختلاف اخبار و تقيیه‌ای بودن بعضی از آنها (ص ۱۳۶ و ۱۷۸ و ۱۷۹ و ...).
- ۴- ثواب اذان گفتن (ص ۱۵۲)
- ۵- تفسیر خیر العمل به ولایت و امامت (ص ۱۵۶).
- ۶- فضائل قرائت سوره‌ها (ص ۱۶۴)
- ۷- مستحبات سجده (ص ۱۷۲ و ۱۸۴)
- ۸- احکام نماز جمعه (ص ۱۹۰ تا ۱۹۲).
- ۹- مستحبات روز جمعه (ص ۱۹۲ به بعد)
- ۱۰- حکم نماز استسقا (ص ۲۰۰ و ۲۰۱)
- ۱۱- نماز خوف (ص ۲۳۱ و ۲۳۲)

۱۷۱

١٢- ملحقات کتاب صلوٰۃ: معجزہ ابی الفضل العباس (ص ۲۳۲ و ۲۳۳).

١٣- ضمن کتاب زکات، دو بخش غیر فقهی آورده است: رسالہ حقوقیہ امام سجاد علیہ السلام (ص ۲۳۵ تا ۲۴۱)، وصایای حضرت امیر به محمد بن حنفیہ (ص ۲۴۱ تا ۲۴۳).

* النجم الشاقب فی نفائس المناقب. تأليف ۲۲ محرم ۱۳۲۷. نسخه: امینی، برگ ۶۶ أ تا ۷۸۶. ش ۹/۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۴۶۳)

تهرانی گوید: شامل سه مبحث است: علم امام، طلب حاجت از ائمه، اخبار مخالف کتاب. (ذریعه ج ۲۴ ص ۶۹ و ۷۰ رقم ۳۵۶؛ رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیته ج ۱۰ ص ۱۵۳ رقم ۲۵۴۹۴)

* نورالضیاء. در باب قرآن. تأليف ۵ شوال ۱۳۲۶. نسخه: امینی، ۳۱ برگ. ش

١٨٧٩. (فهرست امینی ص ۴۸۵؛ ذریعه ج ۲۴ ص ۳۷۰ رقم ۱۹۸۸)

* وجیزة فی التعادل و الترجیح. نسخه: امینی، برگ ۲۲۹ أ تا ۲۶۹. ناقص الآخر. ش

١٨٨٤. (فهرست امینی ص ۵۲۵)

تهرانی به نام التعادل و التراجیح یاد کرده است. (ذریعه ج ۴ ص ۲۰۴ رقم ۱۰۱۵)

* وجیزة فی التوحید.

چاپ: به ضمیمه شهب ثاقبہ در تبریز به سال ۱۳۲۱ ق. چاپ سنگی شده است. نسخه‌ای از این چاپ در مجموعه سنگی محدث ارمومی موجود است.

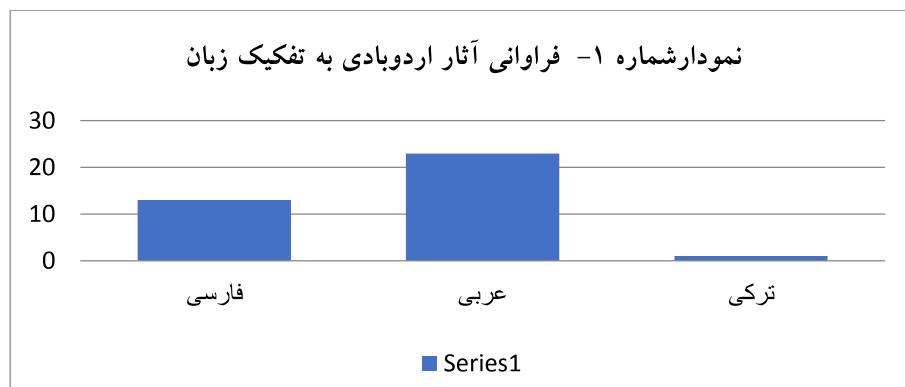
٩. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک زبان

جدول شماره ۲- آثار اردوبادی به تفکیک زبان

نام کتاب	عربی	فارسی	ترکی
ارجوزة فی المنطق	*		
اصول الدین		*	
حاشیه بر جامع عباسی		*	
الحقيقة و المجاز	*		

		*	الدرة البيضاء في عدة المتعة
*		*	رجوم الشياطين و إفناء المارقين
		*	رسالة في الاحتقار
		*	سبيل الرشاد
		*	سهام نافذة
		*	شرح مبحث الامامية
		*	الشهاب المبين
		*	الشهب الثاقبة
		*	فائدة في طرق روايات الاردو بادی
		*	فائدة في الإرادة
		*	فائدة في الأمر بين الأمرين
		*	فائدة في وضع الأسماء وأقسامه
		*	قبسات النار في رد الفحجار
		*	منظومه فارسي در تعداد معاصي كبيرة
		*	كتاب الحج
		*	كتاب الطهارة
	*	*	المسائل الشكوية
		*	المسائل الاصولية
		*	مسألة: هل يشترط ...
		*	مسألة: في جرح الرؤوس ...
		*	مسألة إذا كانت رقبة الأرض ...
		*	مسألة في إقرار أحد الشريكين ...
		*	مسألة في جواز التعليق ...
		*	مسألة في الوصية ...
		*	مقدمة في الإرادة و حقيقتها
	*	*	ملخص الأحكام
	*	*	مناسك الحج
	*	*	مناهج اليقين في رد كتاب المداية

	*		منهج السداد
	*		النجم الثاقب في نفائس المناقب
	*		نورالضياء
	*		وجيزة في التعادل والترحيم
	*		وجيزة في التوحيد

جدول شماره ۳- فراوانی آثار اردوبادی به تفکیک زبان		
درصد	فراوانی	حجم
۶۲	۲۳	عربی
۳۵	۱۳	فارسی
۳	۱	ترکی

جدول شماره ۲ و ۳ و نمودار شماره ۱ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک زبان نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۶۲ درصد به زبان عربی بوده است و پس از آن زبان فارسی با ۳۵ درصد و زبان

ترکی با ۳ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۱۰. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک موضوع

جدول شماره ۴- آثار اردوبادی به تفکیک موضوع

نام کتاب	فقه	اصول	منطق	کلام	قرآن	متفرقه
ارجوزة في المنطق		*				
أصول الدين		*				
حاشية بر جامع عباسى	*					
الحقيقة والخاز	*					
الدرة البيضاء في عدة المتعة	*					
رجوم الشياطين و إفناء المارقين		*				*
رسالة في الاحتقار	*					
سبيل الرشاد	*					
سهام نافذة		*				
شرح مبحث الإمامية		*				
الشهاب المبين		*				
الشعب الثاقبة		*				
فائدة في طرق روایات الاردوبادی		*				*
فائدة في الإرادة		*				
الأمررين		*				
فائدة في الأمر بين		*				
أقسامه		*				
قبسات النار في رد الفخار		*				

۱۷۰

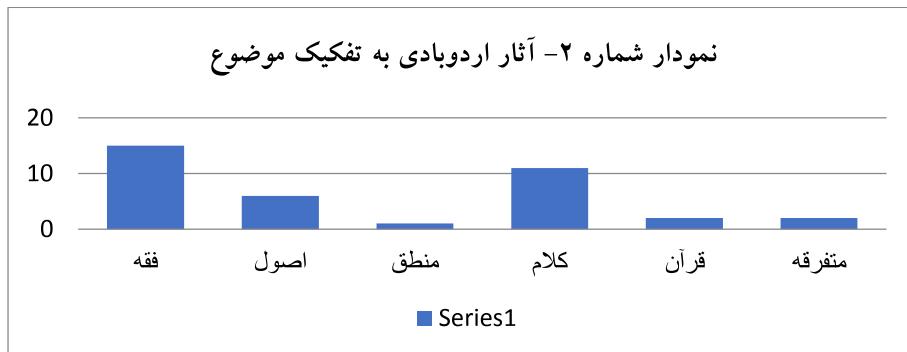
وَاكَاوِي آثار مكتوب ميرزا ابو القاسم اردوبادی (۱۲۷۴-۱۳۳۳ق) نقیہ و ...

*						منظمه فارسي در تعداد معاخي كبريه
				*		كتاب الحج
				*		كتاب الطهارة
*			*			المسائل الشكوية
		*		*		المسائل الاصولية
				*		مسألة: هل يشرط ...
				*		مسألة: في جرح الرؤوس ...
				*		مسألة إذا كانت رقبة الأرض ...
				*		مسألة في إقرار أحد الشريكين ...
				*		مسألة في حواز التعليق ...
				*		مسألة في الوصبة ...
			*			مقدمة في الإرادة و حقيقتها
				*		ملخص الأحكام
				*		مناسك الحج
*						مناهج اليقين في رد كتاب المداية
				*		منهج السداد
		*				النجم الشاقب في نفائس المناقب
	*					نور الضياء

وَاکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۳۷۴-۱۳۳۳ق) نظریه و ...

۱۷۷

				*		وجيزة في التعادل و الترجيح
		*				وجيزة في التوحيد

جدول شماره ۵- آثار اردوبادی به تفکیک موضوع		
درصد	فراؤنی	موضوعات
۵	۲	قرآن
۱۶	۶	اصول
۳	۱	منطق
۳۰	۱۱	کلام
۴۱	۱۵	فقہ
۵	۲	متفرقہ

جدول شماره ۴ و ۵ و نمودار شماره ۲ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک موضوع نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۴۱ درصد در موضوع فقه بوده است و پس از آن کلام با فراوانی ۳۰

در صد، اصول فقه با ۱۶ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. ضمن اینکه موضوعات

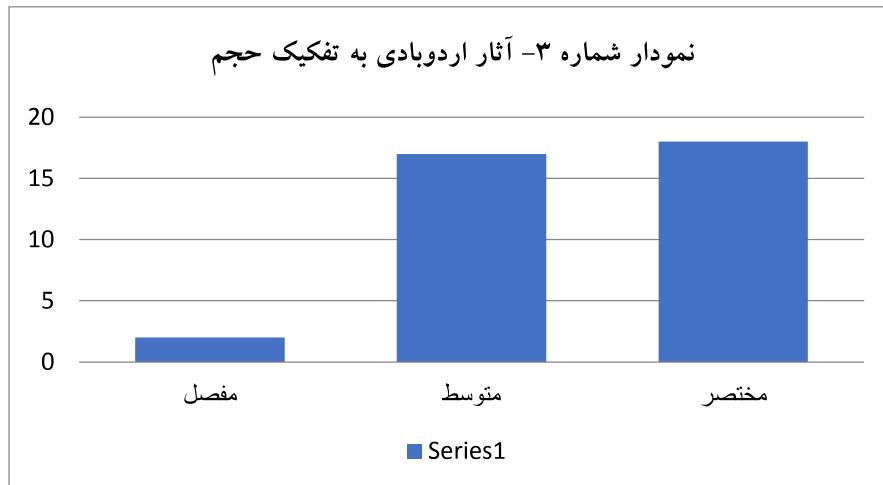
مرتبط با قرآن، منطق و متفرقه فراوانی کمتر از ۱۰ درصد دارند.

۱۱. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک حجم

جدول شماره ۶- آثار اردوبادی به تفکیک حجم			
نام کتاب	مفصل	متوسط	مختصر
ارجوزة فی المنطق		*	
اصول الدين	*		
حاشیه بر جامع عباسی		*	
الحقيقة و المجاز		*	
الدرة البيضاء فی عدة المتعة		*	
رجوم الشياطين و إغباء المارقين		*	
رسالة فی الاحتکار			*
سبيل الرشاد	*		
سهام نافذة		*	
شرح مبحث الامامية		*	
الشهاب المبين		*	
الشعب الثاقبة		*	
فائدة فی طرق روایات الاردوبادی			*
فائدة فی الإرادة			*
فائدة فی الأمر بين الأمرین			*
فائدة فی وضع الأسماء و أقسامها			*
قبسات النار فی رد الفجّار	*		
منظومه فارسي در تعداد معاصي کبیره			*
كتاب المخ	*		

رواوى آثار مكتوب ميرزا ابو القاسم اردوی (١٢٧٤-١٣٣١ق) نقیہ و ...

		*	كتاب الطهارة
*			المسائل الشكوية
	*		المسائل الاصولية
*			مسألة: هل يشترط ...
*			مسألة: في حرج الرؤوس ...
*			مسألة إذا كانت رقبة الأرض ...
*			مسألة في إقرار أحد الشركين ...
*			مسألة في جواز التعليق ...
*			مسألة في الوصبة ...
*			مقدمة في الإرادة و حقيقتها
	*		ملخص الأحكام
	*		مناسك الحج
	*		مناهج اليقين في رد كتاب المداية
	*		منهج السداد
	*		الترجم الثاقب في نفائس المناقب
	*		نور الضياء
	*		وحيدة في التعادل و الترجيح
*			وحيدة في التوحيد

جدول شماره ۷- آثار اردوبادی به تفکیک حجم

حجم	فراآنی	درصد
مفصل	۲	۵
متوسط	۱۷	۴۶
مختصر	۱۸	۴۹

جدول شماره ۶ و ۷ و نمودار شماره ۳ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک حجم نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۴۹ درصد با آثار مختصر اختصاص دارد و پس از آثار متوسط با فراوانی ۴۶ درصد و آثار مفصل با فراوانی ۲ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۱۲. نتیجه‌گیری

میرزا ابوالقاسم اردوبادی از فقهاء و متکلمان شاخص نجف در نیمة اوّل قرن چهاردهم بوده که عالمان بسیاری او را ستوده‌اند. وی آثار مکتوب فراوانی از خود

به جای گذارده است که این آثار به جز موارد معددی که از چاپ سنگی آن نسخه‌های محدودی موجود است، باقی همچنان مخطوط مانده‌اند. خوشبختانه بیشتر نسخه‌های خطی این آثار در «مکتبه الإمام المؤمنین» در نجف موجود است.

در میان این آثار کتاب‌های مفصلی مانند «سیل الرشاد» در کنار رساله‌های مختصر در فقه و نیز کتاب‌های متنوعی در حريم دفاع از دین، دیده می‌شود. همچنین در میان آثار اردوبادی علاوه بر کتاب‌هایی به زبان عربی، کتاب‌هایی نیز به زبان‌های فارسی و ترکی، موجود است.

بر اساس این تحقیق ۶۲ درصد از آثار ایشان به زبان عربی، ۳۵ درصد به فارسی و ۳ درصد به زبان ترکی است. از نظر موضوع، فقه با ۴۱ درصد بیشترین فراوانی و موضوعات قرآن، منطق و متفرقه با فراوانی‌های کمتر از ۱۰ درصد، کمترین عنوانی را به خود اختصاص داده‌اند. به لحاظ حجم تنها دو عنوان از آثار اردوبادی به دوره‌های مفصل (بیش از یک جلد) اختصاص می‌یابد و آثار مختصر (کمتر از ۵۰ برگ)، ۴۹ درصد و متوسط (یک‌جلد) ۴۶ درصد است.

۱۳. پیشنهاد پژوهش

به جهت تکمیل این پژوهش، عنوانین زیر پیشنهاد می‌شود:

- ۱- گسترش این پژوهش بر اساس درونمایه آثار اردوبادی
- ۲- مطالعهٔ تطبیقی بین دیدگاه‌های اردوبادی با دیگر محققان علوم قرآن و حدیث بر اساس آثار قرآنی اردوبادی
- ۳- مطالعهٔ تطبیقی بین دیدگاه‌های اردوبادی در زمینهٔ فقه و اصول و کلام با دیگر محققان حوزه‌های مربوطه
- ۴- مطالعهٔ تطبیقی بین شیوهٔ اردوبادی در نگارش رساله‌های فتوایی با دیگر رساله‌های فتوایی

منابع

- اردوبادی، ابوالقاسم. شهاب مبین. نسخه خطی آستان قدس رضوی. تحریر: یوسف بن اسماعیل اردوبادی، ربیع الاول ۱۳۲۰. شماره ۳۶۱۵۰.
- اردوبادی، محمد علی. موسوعة العالمة الأوروبادی، تحقيق: سید مهدی شیرازی. کربلا: مکتبة العتبة العباسية المقدسة ۱۴۳۶ ق. / ۲۰۱۵ م. ۲۵ جلد.
- امامی خوئی، محمدامین. مرآة الشرق. تحقيق: علی صدرائی خوئی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۲۷ ق. ۲ جلد.
- امین، سید محسن. اعيان الشیعه. بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۳ ق. / ۱۹۸۳ م.
- امینی، عبدالحسین. المقاصد العلیة فی المطالب السنیة. تحقيق: محمد الطباطبایی اليزدی. قم: مؤسسه المحقق الطباطبائی، دارالتفسیر، ۱۴۳۴ ق. / ۱۳۹۲ ش.
- امینی، عبدالحسین. الغدیر. قم: مرکز الغدیر، ۱۴۳۰ ق. / ۱۴ ج.
- امینی، محمد هادی. معجم رجال الفکر و الأدب فی النجف خلال ألف عام. ط ۲. ۱۴۱۳ ق. ۳ جلد.
- امینی فر، حسن. معتمدی، منصور. نگاهی به رذیه نویسی بر مسیحیت در حوزه آذربایجان، الهیات تطبیقی، دوره ۵، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صفحه ۱۱۱-۱۲۶.
- بحرالعلوم، سید محمد صادق. وفيات الأعلام. تحقيق: مرکز إحياء التراث. کربلا: العتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۸ ق / ۲۰۱۷ م. دو جلد.
- بحرالعلوم، سید محمد صادق. الدرر البهیة فی تراجم علماء الإمامیة. تحقيق: احمد علی مجید الحلی. کربلا: مکتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۳ ق. / ۲۰۱۲ م. دو جلد.
- تهرانی، آقا بزرگ. مجموعة رجالیة و تاریخیة. تحقيق: السید جعفر الحسینی الاشکوری. سامراء: مرکز تراث سامراء، ۱۴۳۸ ق. / ۲۰۱۶ م.
- تهرانی، آقا بزرگ. الذریعه إلی تصانیف الشیعه، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- حسینی، سید احمد. المفصل فی تراجم الأعلام. قم: جمع النذاری الاسلامیة، ۱۴۳۶ ق. ۵ جلد.
- حسینی، سید احمد. معجم المؤلفات القرآنیة. کربلا: العتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۹ ق. / ۲۰۱۸ م. سه جلد.
- حسینی، سید احمد. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، سال ۱۳۷۵ ش.
- حکیم، حسن عیسی. المفصل فی تاريخ النجف الأشرف. قم: المکتبة الحیدریة، ۱۴۳۰ ق.
- الخاقانی، علی. شعراء الغری. قم: المکتبة المرعشی، ۱۴۰۸ ق. / ۱۱، ۱۳۶۶ ج.
- درایتی، مصطفی. فهرستواره دست نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه مجلس، ۱۲. ۱۳۸۹ جلد.
- درایتی، مصطفی. معجم المخطوطات العراقیة. تهران: کتابخانه ملی؛ نجف: مؤسسه کاشف العطاء العاًمة؛ بغداد: دیوان الوقف الشیعی. ۱۴۳۹ ق. / ۱۳۹۶ ش.

- رفاعی، عبدالجبار. معجم ما کتب عن الرسول و أهل البيت. تهران: وزارت ارشاد، ۱۳۷۱، ۱۲ ج.
 - زرکلی، خبیر الدین. الأعلام. بیروت: دارالعلم للملائیین، ۲۰۰۵ م. ج. ۶ جلد.
 - سبحانی، جعفر. معجم طبقات المتكلّمين. قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۵ ق. ۱۴۲۳ ق. ۶ ج.
 - سبحانی، جعفر. معجم التراث الكلامي. قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۳ ق. ۱۴۲۲ ق. ۵ ج.
 - شرف الدین، سید عبدالله. مع موسوعات رجال الشیعه. قم: مؤسسه تراث الشیعه، ۱۴۳۴ ق. ۱۳۹۱ / ۳ ج.
 - صدر، سید حسن. تکملة أمل الآمل. تحقیق: حسین علی محفوظ، عبدالکریم دباغ، عدنان دباغ. بیروت: دار المؤرخ العربي، ۱۴۲۹ ق. ۲۰۰۸ م. ۶ جلد.
 - طباطبائی، سید عبدالعزیز. فهرس مکتبة امیرالمؤمنین علیه السلام. نسخه خطی به خط مؤلف. نسخه عکسی در مرکز إحياء التراث الإسلامي. ۶ ج.
 - عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. طبقات مفسران شیعه. قم: نوید اسلام، ۱۳۸۲.
 - علم الهدی، محمد باقر. موقف العلماء من الفلسفة و العرفان، مشهد: الولایة، ۱۴۳۸ ق.
 - غروی، سید محمد. مع علماء التحف الأشرف. بیروت: دار النقلین، ۱۴۲۰ ق. ۱۴۹۹ م.
 - قمی، عباس. الکنی و الألقاب. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۵ ق. ۲ جلد.
 - مامقانی، عبدالله. تدقیق المقال. قم: آل البيت، ۱۴۳۰ ق.
 - مدرس، محمد علی. ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب. تهران: خیام، ۱۳۶۹. ۸ جلد.
 - مشار، خانبابا. فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران، ۱۳۵۰ ش.
 - مشار، خانبابا. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی. تهران، ۱۳۴۴ ش.
 - معلم حبیب آبادی، محمد علی. مکارم الآثار. اصفهان: مؤسسه نفائس مخطوطات، ۱۳۵۵ ج. ۷.
 - موسوی اصفهانی کاظمی، سید محمد مهدی. أحسن الوديعة فی تراجم علماء الشیعه. تحقیق: مؤسسه تراث الشیعه، قم: مؤسسه تراث الشیعه، ۱۴۳۷ ق. ۲۰۱۵ م.
 - مولایی، عادل. گلهای پریشان در باد. اردبیل: بنیاد دائرۃ المعارف استان اردبیل، ۱۳۹۲ ش.
 - مهدوی اصفهانی، سیدمصلح الدین. تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر. قم: المدایة، ۱۳۶۷، ۳ ج.
 - نقوی، سید علی نقی. اقرب المجازات إلى مشايخ الإجازات. چاپ عکسی (از روی نسخه کتاب به خط سید محمد صادق بحرالعلوم. تحریر: ۱۶ رجب ۱۳۹۴ ق). مقدمه: سید محمد رضا الحسینی الجلالی. فهارس: مرکز إحياء التراث. کربلا: مکتبة العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۷ ق. ۲۰۱۶ م.
 - واعظ خیبانی، علی. علماء معاصرین. تهران: اسلامیة، ۱۳۶۶ ق. (چاپ کلیشه‌ای به خط طاهر خوشنویس).
- لوح فشرده
- سی دی تراجم نسخه ۲/۱
 - سی دی جامع الاحادیث ۳/۵